

Recognition and Classification of Moral Virtues Based on the View of Allameh Mesbah Yazdi: A Qualitative Content Analysis

✉ **Mohammad Javad Hamzehpour** / PhD Candidate in Psychology, Imam Khomeini Educational and Research Institute mohammadjavadhamzepoor68@gmail.com

Rahim Mirdirikvandi / Associate Professor, Department of Psychology, Imam Khomeini Educational and Research Institute mirdirikvandi@iki.ac.ir

Mohammad Reza Bonyani / Assistant Professor, Department of Islamic Counseling, University of Islamic Studies bonyani@Maaref.ac.ir

Saeed Hedayatshodeh / PhD Candidate in Quran and Psychology, Al-Mustafa International University

Received: 2025/12/24 - Accepted: 2026/05/23 hedayatshodeh@gmail.com

Abstract

This study was conducted to identify and classify moral virtues based on the view of Allameh Mesbah Yazdi. Data were collected and analyzed using a mixed method (qualitative-quantitative). In the qualitative section, after obtaining the criterion of moral virtue from the perspective of Allameh Mesbah Yazdi, his writings were examined line by line using the qualitative content analysis method, and 43 moral attributes were extracted. In the quantitative section, to assess content validity, the Content Validity Ratio (CVR) index based on Lawshe's method was used. At this stage, nine experts in Islamic sciences and psychology evaluated the necessity of each attribute, and based on the results, 41 attributes were confirmed and classified into three axes: "divine ethics," "individual ethics," and "social ethics." The findings showed that, from the perspective of Allameh Mesbah Yazdi, moral virtues play a fundamental role in human transcendence and the mental health of the individual and society, and the main criterion of virtue is servitude ('ubudiyyah) and its relationship to divine perfection. This study emphasizes the necessity of revising moral education based on the epistemological and cultural foundations of Islam in order to provide the ground for the effective cultivation of moral virtues in society.

Keywords: Moral Virtues, Classification, Allameh Mesbah Yazdi, Positive Psychology.

بازشناسی و طبقه‌بندی فضایل اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه: تحلیل محتوای کیفی

محمدجواد حمزه‌پور / دانشجوی دکتری روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه

mohammadjavadhamzepoor68@gmail.com

mirdirirkvandi@iki.ac.ir

رحیم میردیریکوندی / دانشیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه

bonyani@Maaref.ac.ir

محمد رضا بنیانی / استادیار گروه مشاوره اسلامی دانشگاه معارف اسلامی

hedayatshodeh@gmail.com

سعید هدایت‌شده / دانشجوی دکتری قرآن و روان‌شناسی جامعة المصطفی العالمیه

دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳ - پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲

چکیده

این پژوهش با هدف شناسایی و طبقه‌بندی فضایل اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه انجام شد. داده‌ها با روش آمیخته (کیفی - کمی) گردآوری و تحلیل شدند. در بخش کیفی، پس از به‌دست آوردن ملاک فضیلت اخلاقی از دیدگاه علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه، تألیفات ایشان با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، به‌صورت خط به خط بررسی گردید و ۴۳ صفت اخلاقی استخراج شد. در بخش کمی، برای سنجش روایی محتوایی، از شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) بر اساس دیدگاه لاوشه استفاده شد. در این مرحله نه متخصص علوم اسلامی و روان‌شناسی میزان ضروری بودن هر صفت را ارزیابی کردند که بر اساس نتایج، ۴۱ صفت تأیید و در سه محور «اخلاق الهی»، «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی» طبقه‌بندی گردید. یافته‌ها نشان داد که از نظر علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه فضایل اخلاقی نقش بنیادی در تعالی انسان و سلامت روانی فرد و جامعه دارند و معیار اصلی فضیلت، عبودیت و ارتباط آن با کمال الهی است. این پژوهش بر ضرورت بازنگری در آموزش و پرورش اخلاقی بر پایه مبانی معرفتی و فرهنگی اسلام تأکید دارد تا زمینه پرورش مؤثر فضایل اخلاقی در جامعه فراهم شود.

کلیدواژه‌ها: فضایل اخلاقی، طبقه‌بندی، علامه مصباح یزدی رحمته الله علیه، روان‌شناسی مثبت.

مقدمه

پیش از ظهور روان‌شناسی یا روان‌شناسی مثبت، فلاسفه به‌طور جدی به مسائل اخلاقیات و رفتارهای اخلاقی می‌پرداختند (Peterson & Seligman, 2004, p. 139). این پژوهش‌ها در سه حیطه دسته‌بندی می‌شوند: الف) بررسی دستورات؛ ب) سازمان‌دهی فضایل؛ ج) تحلیل سبک‌های زندگی مبتنی بر دستورات و فضایل (Yearley, 1990, p. 169). تأکید بر دو حیطه مرتبط با فضایل نشان‌دهنده اهمیت ویژه فضایل در فلسفه اخلاق است (Peterson & Seligman, 2004, p. 85). این اهمیت به فضایل، با تلاش روان‌شناسان مثبت به حوزه روان‌شناسی نیز وارد شده است (تبیك و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲).

روان‌شناسی مثبت‌نگر، رویکردی جدید است که توسط سلیگمن در سال ۱۹۹۸ برای تحقق اهداف ناتمام روان‌شناسی شکل گرفت (خانجانی، ۱۳۹۶، ص ۱۳۸). روان‌شناسان مثبت‌نگر طی دو دهه، پژوهش‌های گسترده‌ای در سه حوزه هیجانان مثبت، صفات و فضایل مثبت، و نهادهای مثبت انجام داده و آثار متعددی ارائه کرده‌اند (پیرانی، ۱۳۹۲، ص ۳۳۹؛ Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). فضایل اخلاقی از حوزه‌های کلیدی روان‌شناسی مثبت است (مقصودی و حسین ثابت، ۱۳۹۵، ص ۲؛ قادری، کجباف و شکرالهی، ۱۳۹۶، ص ۲). شلدون و کینگ این رشته را مطالعه علمی فضایل و نقاط قوت (توانمندی‌های) افراد عادی معرفی می‌کنند (Sheldon & King, 2001, p. 216). سلیگمن (۲۰۰۲) برای دستیابی به شادی حقیقی، کسب فضایل اخلاقی را پیشنهاد می‌کند و بر اهمیت نقاط قوت و فضایل در زندگی مطلوب تأکید دارد (حسینی مطلق و میردیکوندی، ۱۳۹۷، ص ۲). او به همراه پترسون (۲۰۰۴) بیان می‌کند که برای رسیدن به هدفمندی، معنا و خوش‌بینی، نیاز به تقویت فضایل کلیدی است. بنابراین ضروری است که تحقیقات بیشتری در زمینه توانمندی‌ها و فضایل انسانی انجام شده و فضاهایی در خانواده، مدرسه و جامعه دینی برای پرورش این فضایل ایجاد گردد (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). به همین دلیل در زمینه معرفی و شناساندن فضایل و انواع آن، دیدگاه‌های مختلفی ارائه شده است. بسیاری از دانشمندان اخلاق در غرب و اسلام، در این باره مطالبی بیان کرده و فضایل مختلفی را برشمرده‌اند (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۳). از این‌رو سلیگمن و پترسون با مطالعه گسترده در آثار روان‌شناسان، آیین‌ها و فلسفه‌های باستانی و ادیان مختلف، شش فضیلت جهانی و توانمندی‌های شخصیتی (Character strengths) یا نقاط قوت (Values in Action) مربوط به هر فضیلت را بررسی کرده و با استفاده از ده ملاک، آنها را وارد ادبیات روان‌شناسی کردند (Peterson & Seligman, 2004, p. 38). این طبقه‌بندی گامی مهم در ایجاد زبان مشترک برای صفات مثبت قابل اندازه‌گیری بود و به روان‌شناسان امکان تحقیق آسان‌تر در این صفات را داد (Peterson & Seligman, 2004, p. 5).

در این زمینه، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. در دوره‌های اولیه، بنجامین فرانکلین (۱۷۹۰) و شارلمن (۱۸۸۰) فهرست‌هایی از فضایل تهیه کردند. در دهه ۱۹۷۰، گرین‌برگر و همکاران الگویی چندبعدی از بلوغ روان‌شناختی ارائه دادند که با توانمندی‌های شخصیتی مرتبط بود. در دهه ۱۹۹۰، کاولی و همکاران (۲۰۰۰) با روش روانی - واژگانی به طبقه‌بندی فضایل پرداختند؛ سپس سلیگمن و همکارانش (۲۰۰۴) شش فضیلت اصلی را معرفی کردند، اما نقدهایی از سوی پژوهشگرانی چون هاسلم و همکاران (۲۰۰۴) و دی‌راد و ون‌اودن‌هون (۲۰۱۱) بر این طبقه‌بندی وارد شد. پژوهش‌های بعدی مانند روچ و پرایر (۲۰۱۵) نیز چالش‌هایی را در این زمینه برجسته کردند. در ایران پژوهش‌هایی همچون حقانی (۱۳۷۷) به طبقه‌بندی فضایل بر اساس دیدگاه ارسطو پرداخته و جان‌گداز (۱۳۹۰) و رعنائی‌پور (۱۳۹۱) فضایل را از دیدگاه اندیشمندانی همچون علامه جعفری و ارسطو بررسی کرده‌اند. همچنین رستمی (۱۳۹۳) و مظاهری (۱۳۹۸) به مقایسه دیدگاه دو اندیشمند در زمینه فضایل اخلاقی پرداخته و بدری (۱۳۹۰) و نائل صالحی (۱۳۹۱) فضایل مطرح در روان‌شناسی مثبت‌نگر را در آثار ادبی همچون بوستان و گلستان سعدی تحلیل کرده‌اند. در سال‌های اخیر، گرایش پژوهشگران به سمت استخراج مفاهیم مثبت از منابع دینی افزایش یافته است. برای نمونه، اسماعیلی و یزدانی (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «مطالعه تطبیقی فضایل اخلاقی شش‌گانه در روان‌شناسی مثبت و نهج‌البلاغه»، به مقایسه فضایل انسان‌محور سلیگمن با رویکرد خدامحور امام علی (ع) پرداختند. قضاوی (۱۴۰۰) در رساله دکتری خود، طبقه‌بندی فضایل و توانمندی‌های شخصیت در قرآن کریم را با طبقه‌بندی فضایل و توانمندی‌های شخصیت (CSV)، در روان‌شناسی مثبت مقایسه کرده و بر ضرورت استخراج نظام فضایل مبتنی بر قرآن تأکید نموده است. رشیدی (۱۴۰۰) با تکیه بر منابع اسلامی، بسته‌ای آموزشی برای تقویت فضایل شخصیتی تدوین کرده است. همچنین نادری (۱۴۰۰) در پژوهشی با محوریت دیدگاه دیوید هیوم، به سیر تطور مفهوم فضیلت و کارکرد اخلاقی آن پرداخته است. در حوزه ادبی نیز رسولی‌پور (۱۳۹۸) به طبقه‌بندی فضایل و ردایل در مثنوی معنوی پرداخته و تأثیر قرآن و روایات بر اخلاق مولوی را تحلیل کرده است. اگرچه بیشتر پژوهش‌های اخیر با در قالب تطبیق با روان‌شناسی مثبت انجام شده‌اند یا صرفاً به تحلیل فضایل در متون دینی پرداخته و فاقد نظام‌مندی مفهومی در طبقه‌بندی فضایل از دیدگاه متفکران اسلامی هستند، اما این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که فرهنگ نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری نظام فضایل اخلاقی دارد و روان‌شناسی مثبت باید به دیدگاه‌های فرهنگی حساس‌تر باشد (رائو و دونالدسون، ۲۰۱۵، ص: ۴؛ اسنو، ۲۰۱۹، ص: ۲). در واقع، کمتر پژوهشی به استخراج و بازسازی نظام اخلاقی بومی بر اساس آثار یک فیلسوف اخلاق اسلامی پرداخته است.

از میان اندیشمندان معاصر مسلمان، آثار علامه محمدتقی مصباح یزدی از جایگاه ویژه‌ای در حوزه اخلاق

نظری و فلسفه اخلاق اسلامی برخوردار است. ایشان با ترکیب رویکرد فلسفی، قرآنی و روان‌شناختی، کوشیده‌اند نظام اخلاق اسلامی را به‌صورت منسجم و استدلالی تبیین کنند. انتخاب دیدگاه او در این پژوهش به دلیل جامعیت، انسجام نظری و تأکید بر رابطه میان اخلاق، معرفت و عبودیت است. علامه مصباح یزدی برخلاف بسیاری از علمای اخلاق که فضایل را صرفاً به‌صورت توصیه‌های اخلاقی بیان کرده‌اند، تلاش می‌کند فضیلت را در چارچوب یک نظام مفهومی مبتنی بر «توحید، اختیار و کمال انسانی» تحلیل کند و برای هر صفت، حدود افراط و تفریط آن را نیز مشخص سازد (حمزه‌پور و همکاران، ۱۴۰۲).

در آثار متعددی از جمله *اخلاق در قرآن*، *آموزش اخلاق*، *در جست‌وجوی تقوا*، *رستگاران و درآمدی بر علم اخلاق*، فضایل اخلاقی به‌صورت منظم و با تبیین عقلانی بررسی شده‌اند. علامه مصباح یزدی با تمایز میان سه قلمرو «اخلاق الهی»، «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی»، معتقد است که ریشه همه فضایل در «روح عبودیت» و جهت‌گیری الهی انسان نهفته است (حمزه‌پور و همکاران، ۱۴۰۲)؛ از این‌رو ارزش اخلاقی هر صفت، به میزان ارتباط آن با قرب الهی وابسته است. این نگاه، الگویی بومی و فلسفی برای طبقه‌بندی فضایل فراهم می‌آورد که ضمن حفظ مبانی دینی، قابلیت مقایسه با الگوهای روان‌شناسی جدید را نیز دارد. بر همین اساس، بررسی و نظام‌مندسازی فضایل اخلاقی در آثار علامه مصباح یزدی می‌تواند مبنایی نظری برای طراحی مدل‌های بومی آموزش و پرورش اخلاق در فرهنگ اسلامی فراهم کند.

روش پژوهش

به‌طور کلی، این پژوهش به لحاظ هدف از نوع تحقیقات بنیادی است که در پی افزایش حیطه دانش و آگاهی می‌باشد، و روش آن به لحاظ رویکرد، آمیخته از نوع طرح متوالی اکتشافی است. در این پژوهش برای تحقیق کیفی، از روش تحلیل محتوای کیفی شبه و شانون به شیوه تحلیل محتوای عرفی و قراردادی، و دستگاه کدگذاری به‌منظور جمع‌آوری، توصیف، دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل فضایل اخلاقی در تألیفات علامه مصباح یزدی و برای تحقیق کمی، از روش پیمایشی (میان نظرات کارشناسان) به‌منظور دستیابی به روایی مفاهیم استخراج‌شده استفاده شد. جامعه متنی پژوهش نیز تمامی جملات توصیفی و تبیینی موجود در تألیفات علامه مصباح یزدی است. جامعه آماری پژوهش را نیز کارشناسان خبره‌ای که در حیطه علوم دینی و روان‌شناسی تخصص داشتند، تشکیل می‌دهد. نمونه‌گیری در این پژوهش نیز، در هر دو بخش «جمع‌آوری مستندات متنی بر اساس تألیفات علامه مصباح به‌منظور استخراج فضایل اخلاقی» و «بررسی روایی محتوایی»، غیر تصادفی و از نوع هدفمند بود. در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها (متن تألیفات علامه مصباح یزدی) با استفاده از سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی انجام شده است. در مرحله کدگذاری باز، ۱۳۵۰ کد باز اولیه به‌دست آمد، در مرحله کدگذاری محوری، ۴۳ مفهوم استخراج گردید، و در مرحله کدگذاری

گزینشی، وجوه مشترک مفاهیم به‌دست‌آمده از مراحل قبلی، شناسایی و با توجه به اشتراکات، آنها در دسته‌بندی کلی‌تر و محدودتری شامل اخلاق الهی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی تقسیم شدند. علاوه بر این، در بخش کمی، برای سنجش روایی، از شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) بر اساس روش لاوشه (۱۹۷۵) استفاده شد. بر این اساس، حداقل مقدار قابل قبول CVR برای نُه متخصص برابر با ۰/۷۹ در نظر گرفته شد و صفاتی با نمره کمتر از این مقدار حذف شدند (فتحی آشتیانی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۳۰). برای این منظور، فرم‌های تحلیل محتوا به همراه تعریف مفهومی فضیلت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه مصباح یزدی (حمزه‌پور و همکاران، ۱۴۰۲)، در اختیار نُه متخصص دارای تخصص هم‌زمان در علوم دینی (حداقل سطح سه حوزه) و روان‌شناسی (حداقل سطح دکتری) قرار گرفت. از آنان خواسته شد میزان ضرورت هر صفت را در مقیاسی سه‌گزینه‌ای (ضروری، مفید ولی غیرضروری، غیرضروری) ارزیابی کنند. در نهایت، تعداد ۴۱ صفت به‌عنوان فضیلت اخلاقی تأیید شد و در سه محور اخلاق الهی (۱۱ صفت)، اخلاق فردی (۱۸ صفت) و اخلاق اجتماعی (۱۲ صفت) طبقه‌بندی گردیدند.

یافته‌های پژوهش

تحلیل محتوای آثار علامه مصباح یزدی منجر به شناسایی ۴۳ فضیلت اخلاقی شد که پس از بررسی متخصصان، ۴۱ فضیلت نهایی در سه محور اصلی اخلاق الهی (۱۱ صفت)، اخلاق فردی (۱۸ صفت) و اخلاق اجتماعی (۱۲ صفت) طبقه‌بندی شدند.

جدول ۱: نتیجه کارشناسان در مورد فضایل اخلاقی استخراج شده (CVR)

[illegible]

	آراستگی	الف	الف	ب	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	انصاف	الف	الف	الف	ب	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	بخشنده گی - سخاوت	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	حسن ظن - خوش بینی	الف	الف	الف	الف	ب	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	حلم - بردباری	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	حیا	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	دلسوزی (رأفت) - مهربانی - ترحم - عطوفت)	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	راست گوئی - صداقت	الف	الف	الف	ب	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	عفت - پاک دامنی	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	گشاده رویی	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	مدارا - رفق	الف	ب	الف	الف	الف	ب	ب	ب	ب	۱	تایید
	وفاداری	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	الف	۱	تایید
	صراحت	ب	ب	ج	الف	الف	ب	ج	ج	الف	۰/۷۷	رد

شرح فضایل اخلاقی مورد تأیید کارشناسان (بر اساس طبقه‌بندی انجام‌شده)

۱. فضایل اخلاق الہی

شامل ۱۱ مورد ذیل می‌شود.

١-١. خلاص

اخلاص به‌مثابهٔ عصارهٔ فضایل اخلاقی، به معنای تخلیهٔ قلب از غیر خدا و تخصیص اعمال به ذات الهی است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ پ، ص ۲۰؛ ۱۳۹۱ ح، ص ۱۱۶). این فضیلت نه‌تنها برای فرد (کاهش اضطراب و ایجاد آرامش خاطر)، بلکه برای جامعه نیز سودمند است؛ چراکه انسان را در مسیر هدفی متعالی قرار می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ح، ص ۱۱۸ و ۱۲۱). نقطهٔ مقابل اخلاص، «ریا» است که به معنای خودنمایی و از موانع اصلی تأثیرگذاری اعمال عبادی محسوب می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۳ پ، ص ۲۸۵؛ ۱۳۹۰ ث، ج ۱، ص ۱۹۵). قرآن کریم ریا را هم‌ردیف بی‌ایمانی دانسته و پیوندی ناگسستنی بین این دو پدیده ترسیم می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۳، ص ۳۱۶).

۱-۲. اعتماد به خدا - توکل

توحید در استعانت از مظاهر توحید است که با کمال آن، توکل و اعتماد به خدا به عنوان یک صفت نفسانی و ارزش اخلاقی شکل می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ الف، ص ۶۰؛ ۱۳۹۰ ت، ص ۲۹۹). توکل در فرهنگ اسلامی به معنای تکیه بر خداوند به عنوان پشتوانه‌ای مطمئن در همه امور است و انسان را به مقامات معنوی بالا می‌رساند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ ت، ص ۱۴؛ ۱۳۹۱ ت، ص ۱۹۴). در آیات و روایات، این صفت به عنوان ویژگی مؤمنان مورد تأکید قرار گرفته است (مصباح یزدی، ۱۳۸۳ ب، ص ۲۳۸؛ ۱۳۸۴ ت، ص ۲۵). باین حال، افراط در توکل که به تبلی منجر شود یا تفریط که تکیه بر خداوند را نادیده بگیرد، نادرست است. راه درست، توکل همراه با تلاش است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ۲، ص ۱۶۲).

۱-۳. ایمان - یقین

ایمان از صفاتی است که در دل جای می‌گیرد و ریشه کمالات انسانی، اساس فضایل اخلاقی و عامل اصلی سعادت است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۲۲۹ و ص ۲۶۹؛ ۱۳۹۰ پ، ص ۷۱). یقین که کامل‌ترین مرحله ایمان است، به باور راسخ نسبت به آخرت اشاره دارد و به عنوان نشانه هدایت و منشأ رستگاری انسان در قرآن مورد تأکید قرار گرفته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۹۸). در این مرحله، مؤمن با واگذاری امور به خدا، آسوده‌خاطر است که خیر او در اراده الهی نهفته است (مصباح یزدی، ۱۳۸۲ ب، ص ۲۶۳). تفریط در ایمان به کفر منجر می‌شود، و میان کفر و ایمان حد وسطی وجود ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ ت، ص ۳۲۰).

۱-۴. تقوا

تقوا از مهم‌ترین فضایل اخلاقی است و به معنای پرهیز آگاهانه از گناه و التزام به فرمان‌های الهی می‌باشد. این صفت امری اختیاری و اکتسابی است که از طریق اطاعت آگاهانه از دستورات الهی در انسان شکل می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ر، ص ۲۶۲). در مفهوم قرآنی، تقوا به معنای ترس از خطری است که از رفتار اختیاری انسان و پیامدهای اخروی آن ناشی می‌شود، نه ترس از تهدیدهای مادی یا بیرونی (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۱۳۵). قرآن کریم تقوا را عامل سعادت و رستگاری انسان دانسته و آن را تنها ارزش مطلق اخلاقی معرفی می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ص ۶۹ و ۸۴). از نظر اخلاقی، تقوا حالتی نفسانی است که در اثر تکرار پرهیز از گناه در وجود انسان پدید می‌آید و او را در مسیر بندگی و کمال الهی استوار می‌سازد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۳۷).

۱-۵. تواضع - خشوع - خضوع - فروتنی

تواضع، خشوع و خضوع از ارزش‌های اخلاقی در قرآن هستند که در مقابل تکبر قرار دارند (مصباح یزدی،

۱۳۹۱ ب، ج، ۱، ص ۳۶۱؛ ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۳۲۸). برخلاف برخی روان‌شناسان که تواضع را موجب عقدۀ حقارت می‌دانند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۳۵۵)، این ویژگی‌ها برای کسانی است که خداوند آنان را دوست دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ ب، ص ۲۶). تواضع در راه خداوند به حقارت نمی‌انجامد، ولی تواضع افراطی در مقابل دشمنان خدا ناپسند است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ب، ص ۱۸۷). تفریط در تواضع به تکبر می‌انجامد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ب، ص ۱۶۹). در پیشگاه خداوند، هرچه بیشتر خاکساری کنیم، به کمال نزدیک‌تر می‌شویم (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۳۳۶).

۱-۶. تسلیم - حق‌پذیری

طبق آیات قرآن، نخستین شرط بهرهمندی از هدایت الهی، داشتن روحیۀ تسلیم است (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ ت، ص ۵۸). امام صادق علیه السلام تسلیم و اطاعت‌پذیری نسبت به ولی نعمت را یکی از سه فضیلت اخلاقی ضروری برای دستیابی به کمالات انسانی می‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۷۹). از منظر روان‌شناسی نیز، انسان‌هایی که معارف دینی را تحریف می‌کنند، فاقد روحیۀ تسلیم در برابر خداوند هستند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ح، ص ۲۰۵). در مقابل تسلیم، روحیۀ انکار قرار دارد که در صورت تثبیت، ممکن است به کفر و انکار حقایق دینی منجر شود. بنابراین باید تلاش کنیم روحیۀ تسلیم را در خود پرورش داده و در صورت اشتباه، به‌صراحت به آن اعتراف کنیم (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ ث، ص ۳۲۰).

۱-۷. حب خدا (محبت به خدا)

محبت خدا از فضایل اخلاقی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۳۲۴). این محبت در دل موجودات ذی‌شعور نسبت به چیزی که با وجود و خواسته‌هایشان همخوانی دارد، شکل می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ب، ص ۱۵۸). محبت به خداوند اصیل‌ترین محبت است و محبت به دیگران زمانی ارزش دارد که در جهت رضای الهی باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۳ ب، ص ۳۸۳). مؤمنان بالاترین محبت را به خدا دارند و هیچ چیزی را به‌اندازۀ او دوست ندارند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ب، ص ۱۵۹). خداوند این خصلت را به کسی عطا می‌کند که به مقام رضا رسیده باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ ت، ص ۲۴۴). محبت خداوند می‌تواند انسان را از دلبستگی‌های دنیوی نجات دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۱۸۸)، و این محبت تنها در صورتی باقی می‌ماند که با محبت پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام همراه باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۳۰۹).

۱-۸. حق‌شناسی (شکرگزاری)

شکر و سپاس از خداوند حالتی است که از منعم بودن خدا نشئت می‌گیرد و به‌عنوان «حس حق‌شناسی» شناخته می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۳۳۳؛ ۱۳۸۲ الف، ص ۱۵). این حالت با تکرار به خصیصه‌ای درمی‌آید که

به کمالات معنوی منتهی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۲۱۴). امام صادق علیه السلام آن را از فضایل کلیدی برای نیل به کمالات انسانی می‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۲۷۹). انسان باید در شکرگزاری مراقب باشد که از حد افراط در تملق و چاپلوسی به دیگران جلوگیری کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۳۸۲). در مقابل، تفریط در شکر نعمت‌های خداوند موجب از دست دادن شرافت ذات انسانی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۰۹).

۹-۱. خوف - خشیت

ترس یک واکنش روانی است که انسان در برابر تهدید یا خطرهای آینده از خود بروز می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۴۶؛ ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۳۷). این حالت به‌عنوان یک واکنش طبیعی و غیرارادی، ارزشیابی اخلاقی ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۴۶)، اما ترسو بودن (جُبْن) که در مقابل شجاعت قرار دارد، مذموم است؛ درحالی‌که ترس (خوف) با توجه به هدف و نتیجه آن می‌تواند ممدوح یا مذموم باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۴۸). ترس از خداوند به‌عنوان صفتی برجسته در انبیا و عاقلان ذکر شده (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۱؛ ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۴۴)، و بهترین نوع ترس زمانی است که با امید به خدا (رجا) متعادل باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰).

۱۰-۱. ذکر (توجه، التفات)

یکی از مسائل مهم در رابطه انسان با خود، توجه، هوشیاری و بیداری در مقابل غفلت است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۷۹). غفلت از خود انسان مورد نظر است و این غفلت ریشه شقاوت، تباهی و مفاسد اخلاقی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۹۵؛ ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۷۹). آگاهی و توجه به خود و ذکر خدا، در مقابل غفلت، سبب سعادت انسان می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۴۱؛ ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۸۰). در برخی روایات آمده است که برای هر چیزی حدی معین است، جز ذکر خداوند که حدی ندارد و باید با حضور قلب انجام گیرد، نه فقط به لفظ (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۶۷). تفریط در این فضیلت به غفلت منجر می‌شود.

۱۱-۱. رضایت

رضا به قضای الهی، بهترین مقام و ویژگی انسان است که موجب آرامش و آسایش در دنیا و مقام‌های عالی در آخرت می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۴۹؛ ۱۳۸۲، ص ۲۷۰). فرد راضی به رضای خدا هرچه برایش مقدر شود، چه عاقبت یا مرض، قبول می‌کند و شکر می‌گذارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۸۴). تفریط در این صفت، به نارضایتی می‌انجامد که ویژگی اهل دنیا است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۱۴۰).

۲. فضایل اخلاق فردی

شامل ۱۸ مورد ذیل می‌شود.

۲-۱. آرامش - طمأنینه - سکینه

طمأنینه و آرامش یکی از مکارم اخلاقی است که در قرآن به قلب‌ها نسبت داده شده (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، ص ۲۰؛ ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۲۸) و «سکینه» به عنوان آرامش ویژه‌ای که خداوند به قلب بندگان صالح در هنگام اضطراب نازل می‌کند، تعریف شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، الف، ص ۱۴۲). علامه مصباح یزدی برای دستیابی به این فضیلت، یاد خدا را راهکار اصلی می‌داند (همان، ص ۵۶ و ۶۹). این فضیلت حد افراطی ندارد، ولی تفریط آن منجر به اضطراب و «دل خالی شدن» می‌شود. این رذیلت ناشی از بینش مادی است که اضطراب را جزء جدایی‌ناپذیر انسان می‌داند، به‌ویژه در دیدگاه اگزیستانسیالیست‌های مادی که اضطراب را ویژگی اصلی و ذاتی انسان می‌پندارند (همان، ص ۷۶).

۲-۲. امید - رجا

امید و رجا، از ویژگی‌های برجسته مؤمنان است که با توکل به خدا و رعایت اعتدال، مسیری ضروری برای کمال انسانی محسوب می‌شود. نبود این صفت، نقصی در خصائل انسانی و روانی است که بر رفتار و سعادت معنوی تأثیر منفی دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۵۷). امید واقعی، از خیال‌پردازی‌های دور از واقعیت و ناامیدی مطلق به دور است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۲۶). امید به خدا، ثواب اخروی و عنایات الهی از فضایل اخلاقی است؛ درحالی‌که امید به غیرخدا و آرزوهای طولانی و خیالی دنیوی، ناپسند و افراطی محسوب می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۱).

۲-۳. اعتمادبه‌نفس - خودباوری

اعتمادبه‌نفس، به معنای باور به قدرت خود، از گرایش‌های مرتبط با قدرت‌طلبی است و متناسب با توان و تصور فرد از توانایی‌هایش می‌باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۲۲۱). در روان‌شناسی، اعتمادبه‌نفس در مقابل تکیه به دیگران مطرح شده و به معنای نفی نیاز به خدا نیست، بلکه بر تقویت روحی و عدم وابستگی به دیگران تأکید دارد؛ موضوعی که در اسلام نیز توصیه شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۵۹). افراط در اعتمادبه‌نفس به رذیلت عجب و خودپسندی می‌انجامد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۳، ص ۲۲۱) و تفریط در آن، احساس نیاز به دیگران را که مذموم است، در پی دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۲۵).

۲-۴. استقامت - ثبات - پشتکار

استقامت و پایداری شرط اصلی دستیابی به سعادت است. مهم‌ترین عامل موفقیت انسان در برابر مشکلات، ارتباط با خدا، محبت به او و ترس از عواقب نافرمانی است که به استقامت در دین منجر می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، الف، ص ۱۸۳). استقامت فراتر از اصلاح اولیه بوده و مستلزم تداوم صلاحیت است. دشواری آن در لزوم

استمرار صلاحیت نهفته است؛ زیرا اصلاح اولیه به تنهایی کافی نیست (مصباح یزدی، ۱۳۸۲پ، ج ۲، ص ۱۲۹). در صورت تحقق این ویژگی، خداوند هیچ خیری را از فرد دریغ نخواهد کرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ت، ص ۹۹).

۲-۵. استقلال (استقلال رأی - استقلال فکر)

خداوند مؤمن را به استقلال در تشخیص وظیفه و عمل دوست دارد. باین حال، استقلال به معنای مخالفت دائمی با دیگران نیست؛ زیرا این امر می‌تواند به استبداد رأی منجر شود که ردیلتی اخلاقی است. مؤمنان با بهره‌گیری از نظرات دیگران، بهترین تصمیم را می‌گیرند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ج، ص ۲۹۹). تفریط در استقلال رأی نیز می‌تواند به تلقین‌پذیری ناشی از رشد ناکافی عقل منجر شود. اگرچه تلقین‌پذیری در برابر تبلیغات مخرب زیان‌آور است، اما در چارچوب تعلیم و تربیت صحیح می‌تواند بسیار مفید باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ت، ص ۴۱۹).

۲-۶. بلندهمتی

بلندهمتی از ویژگی‌های ارزشمندی است که اسلام مؤمنان را به آن دعوت کرده و آنان را به عدم قناعت به کم فراخوانده است. خداوند از مؤمن می‌خواهد به مقام انبیا بنگرد و برای تاسی به آنها تلاش کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱پ، ج ۲، ص ۱۰۲). بلندهمتی افراد در آرزوهای دنیوی یا اخروی آنان نمایان می‌شود، و بندگان محبوب خداوند تلاششان برای رسیدن به لقای معبود است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ج، ص ۲، ص ۹۳؛ ۱۳۹۱ح، ص ۸۴). بلندهمتی در امور دنیا تنها زمانی مطلوب است که ابزاری برای ترویج دین باشد و ارزش ذاتی ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ج، ص ۱۲۲). تفریط در بلندهمتی، فرد را سست، تنبل و سهل‌انگار می‌کند؛ درحالی‌که افراط در بلندپروازی با آرزوهای نامعقول نتیجه‌ای ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ج، ص ۲، ص ۹۳).

۲-۷. تفکر - خردورزی

تفکر و اندیشه در حقایق از جمله فضایل و مقومات حیات انسانی (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ح، ص ۶۲) و کلید علم و بینش است و بینش شرط ایمان به خدا (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ب، ج ۱، ص ۱۵۷) و از ویژگی‌های اهل آخرت می‌باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ت، ص ۱۴۹). طبق برخی آیات، انسان بدون به‌کارگیری عقل و اندیشه از بدترین جنبندها است و سرانجامی جز دوزخ نخواهد داشت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ح، ص ۶۲). محبت خدا و اولیای خدا نیرومندترین انگیزه‌ای است که در برابر همه گناهان و جاذبه‌های منحرف‌کننده، به انسان قدرت استقامت و ایستادگی می‌دهد و راه ساده تحصیل این محبت‌ها، اندیشیدن درباره نعمت‌هایی است که به انسان مبذول داشته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ب، ج ۱، ص ۱۷۱) و از یاد خدا و تفکر در صنع او غافل نمائیم (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ح، ص ۶۸).

۲-۸. حزن

حزن از حالت‌های ممدوح در اسلام است و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دیگران را به ایجاد آن در خود ترغیب می‌کنند؛ زیرا موجب آموزش گناهان می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۷۵). حزن معمولاً در زمانی که نعمتی از انسان گرفته می‌شود یا خسارتی بر او وارد می‌آید، ایجاد می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۲). حزن مطلوب در اسلام زمانی است که فرد به یاد خدا، آخرت و مسئولیت‌های شرعی خود بیفتد و نه حزن بی‌دلیل و در امور مادی (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۷۲-۷۳). حزن افراطی که مانع از انجام تکالیف شرعی شود یا به کفر و افسردگی منتهی گردد، مطلوب نیست (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۳۰؛ ۱۳۹۱، ص ۵۲).

۲-۹. حق‌جویی

حقیقت‌جویی و علم‌دوستی از ویژگی‌های کمال‌خواهی انسان است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۹). این جست‌وجو در نهایت به شناخت خداوند منتهی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۹۶). انسان اگر در تلاش برای شناخت حق کوتاهی کند، به نوعی منافق خواهد بود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۵۱). باین‌حال، افراط در حقیقت‌جویی نیز مذموم است. خداوند در قرآن، تجسس در زندگی دیگران و کنجکاوی افراطی را از رذایل اخلاقی دانسته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۰۵-۱۰۶).

۲-۱۰. حسابگری

پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ویژگی حسابگری را از جمله صفات متقین برمی‌شمارند و می‌فرمایند: «باتقوا کسی است که بی‌مبالات نباشد و خودش را مورد حسابرسی قرار دهد» (طبرسی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۴۶۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۵۸). مؤمن در هر ساعتی که از عمرش می‌گذرد، تأمل می‌کند و می‌اندیشد که آن ساعت را چگونه گذراند، ولی کسی که به جهان آخرت و روز حساب معتقد نیست، در اندیشه حسابرسی نفس نیست و نسبت به حسابرسی بی‌مبالات است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۱۴۳).

۲-۱۱. دوراندیشی - آینده‌نگری

یکی از ویژگی‌های اخلاقی مؤمن، دوراندیشی یا حزم است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۳۲). این ویژگی به معنای توجه به مسائل آخرت و داشتن همتی بلند است، نه تمرکز صرف بر لذت‌های مادی و زودگذر دنیا (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۲۱۱). عقل انسان باید به آینده و نه تنها به لذت‌های آنی معطوف باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۷۳). در طرف افراط، برخی افراد ممکن است از لذت‌های آنی غافل نباشند، ولی تمرکزشان تنها بر مسائل دنیوی است و از خدا، قیامت و معنویت غافل می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۹۲). این گروه نیز مورد نکوهش قرآن قرار گرفته‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۹۳).

۲-۱۲. زهد

زهد، از ویژگی‌های برجسته اولیای خدا، به معنای بی‌علاقگی به دنیا و عدم وابستگی به آن است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۳۵۵). این فضیلت، در تمام زندگی موجب آرامش فکری و نزدیکی به خدا می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۹، الف، ص ۱۱۹). زاهد فردی است که به دنیا دلبسته نیست، نه اینکه از آن محروم باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ت، ص ۳۸). تفریط در زهد منجر به دنیاگرایی و افراط در آن به رهبانیت و گریز از مسئولیت‌ها می‌شود که با روح اسلام سازگار نیست (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۱۵؛ ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۶۴).

۲-۱۳. سرزندگی

نیاز به شادی و نشاط امری غریزی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۴۰). اسلام به هیچ روی با شادی و نشاط مخالفت نمی‌ورزد. بدون نشاط نه امور دنیوی انسان به سامان می‌رسد و نه امور اخروی (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۴۰). البته نشاط افراطی که منجر به سرمستی شود مذمت است و اگر چنین حالتی در انسان پدید آمد، باید با آن مبارزه کند و بی‌تردید میراندن شادی‌های کاذب، کودکانه، نابخردانه و سرمستی‌های جاهلانه لازم و مطلوب است. پس از این نظر، دل‌مردگی به معنای مبارزه با شادی‌های جاهلانه، مضر و خطرناک، مطلوب است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ذ، ص ۴۵).

۲-۱۴. شجاعت

شجاعت یکی از فضایل اخلاقی و صفات بلند روحی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۰۸؛ ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۱۶) که بین دو صفت بد «تهور» و «جبن» در دو طرف افراط و تفریط قرار دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ت، ص ۲۹۷). شجاع کسی است که با احتمال خطر جزئی از انجام تکالیف دست نکشد، اما درعین حال از خود را به خطر انداختن بی‌محابا خودداری کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، الف، ص ۳۳۵). ایمان قوی و اعتقاد استوار باعث تقویت شجاعت می‌شود؛ زیرا تقویت باورها می‌تواند رفتار انسانی را اصلاح یا به سمت مطلوب هدایت کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ژ، ص ۳۵).

۲-۱۵. صبر

صبر از جمله مفاهیم اخلاقی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۲۰) که دارای ارزش مثبت اخلاقی بوده (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ت، ص ۳۰۲) و طبق آیات و روایات موجب رسیدن به کمال معنوی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۶۴). صبر انواعی دارد: صبر در مقابل معصیت، صبر در اطاعت و صبر بر مصیبت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۸۰). تفسیر صبر به تن به ذلت سپردن، تفسیر غلط و افراطی است. در فرهنگ اسلامی، صبر به معنای تحمل سختی و مقاومت در برابر عاملی است که می‌خواهد انسان را به باطل بکشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۲۱).

۲-۱۶. غیرت

غیرت اخلاقی فضیلتی ممدوح است که جامعه آرمانی باید دارای آن باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۲۰۴). استعمارگران با ترویج پلورالیسم تلاش می‌کنند حساسیت‌های مذهبی و غیرت دینی را از مردم بگیرند تا منافع خود را تأمین کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ح، ص ۲۰۱). در این دیدگاه، احترام به عقاید مختلف ضروری است، اما هدف آن کاهش غیرت دینی مسلمانان است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ خ، ص ۱۵۹). باین حال، باید از افراط در غیرت خودداری کرد؛ چون برخی از سنت‌های غلط مانند حمیت افراطی در عرب‌های صدر اسلام باید کنار گذاشته شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۲۰۴).

۲-۱۷. قناعت

قناعت یکی از فضایل اخلاقی مرتبط با امور مادی است و انسان خوشبخت کسی است که قناعت ورزد. این ویژگی، حد اعتدال میان ولخرجی و خست است. به عبارت دیگر، انسان قناعت‌پیشه فردی است که از افراط در ولخرجی و تفریط در خست پرهیز می‌کند و قناعت، یعنی رعایت اعتدال و میانه‌روی (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ص ۲، ص ۳۲۶). مؤمن پرهیزگار با رضایت به تقدیر الهی در امور مادی قناعت می‌کند و به همین دلیل از مشکلات روانی‌ای که دنیاطلبان با آن مواجه‌اند، دور می‌ماند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴ ت، ص ۷۴).

۲-۱۸. نظم و انضباط

نظم و انضباط یکی از اصول مهم روابط اجتماعی است که رعایت آن مصداق تلاش برای فضیلت‌ها محسوب می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۱۶۴). امیرالمؤمنین علیه السلام پس از تقوا، اولین سفارش خود را به نظم و انضباط داده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ت، ص ۱۰۹). بی‌نظمی به عنوان تفریط در نظم، مانع دستیابی به اهداف عالی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ت، ص ۱۱۹). از سوی دیگر، افراط در نظم نیز در برخی از روشنفکران مشاهده می‌شود. آنها ممکن است به نام نظم، اجرای دقیقی از زمان برای عبادات مانند نمازها پیشنهاد دهند که با تغییر زمان شرعی و رسمی در تضاد است و این نوع رفتار ممکن است مرز تعبد را بشکند (مصباح یزدی، ۱۳۸۲ ب، ص ۸۸).

۳. فضایل اخلاق اجتماعی

شامل ۱۲ مورد می‌شود.

۳-۱. آراستگی

در اسلام زینت و خودآرایی مطلوب بوده و از فضایل اخلاقی شمرده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ الف، ص ۱۱۰)؛ چراکه اسلام به انس مؤمنان با یکدیگر از طریق تزئین و آراستگی تأکید دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ پ، ص ۲۷۸). اگرچه این امر در قرآن، روایات و سیره معصومین علیهم السلام نیز مستند است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۲۵۹).

اما افراط و تفریط در آراستگی مذمت شده است. افراط در این زمینه تبرج است که به خودآرایی و خودنمایی بیش از حد اشاره دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ الف، ص ۱۱۳)، و تفریط به ژولیدگی مربوط می‌شود که در قرآن و روایات مورد نکوهش قرار گرفته است (مصباح یزدی، ۱۳۸۲ ب، ص ۳۱۳).

۳-۲. انصاف

انصاف از فضایل اخلاقی ارزشمند است که فطرت انسان به آن تمایل دارد و از بی‌عدالتی بیزار است (مصباح یزدی، ۱۳۸۲ پ، ج ۱، ص ۱۳۰؛ ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۵۷). برخلاف مکتب‌هایی چون لیبرالیسم که آن را ناشی از ضعف انسان می‌دانند و تنها محدودیتی بر آزادی می‌پذیرند که متوجه منافع خودشان شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ خ، ج ۱، ص ۲۲۵)، نظام ارزشی اسلام، انصاف را یکی از خصلت‌های ارزشمند برای تقرب به خدا می‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ب، ص ۲۱۴). معصومین علیهم‌السلام نیز انصاف را در کنار صدقه در تنگدستی و خوش‌رویی، از عوامل ورود به بهشت و از والاترین اعمال برشمرده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۱۶۷ و ۱۸۹).

۳-۳. بخشندگی - سخاوت

بخشندگی و سخاوت از صفات بلند روحی است که مورد تحسین روان‌شناسان و علمای اخلاق قرار گرفته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۱، ص ۳۱۶؛ ۱۳۸۴ ث، ص ۷۴). سخاوت چنان ارزشمند است که حتی عذاب شخص سخاوتمند کافر را کاهش می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۲۹۲). بالاترین درجهٔ سخاوت، ایثار است که در میان ملل مختلف نیز به‌عنوان یک ارزش شناخته می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۶ الف، ص ۱۲۵؛ ۱۳۹۱ ر، ج ۱، ص ۳۲۶). تفریط در سخاوت به بخل یا شح نفس منجر می‌شود؛ حالتی که از طبع حیوانی انسان نشئت می‌گیرد و بسیار مذموم است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۳۰۶؛ ۱۳۹۱ ت، ص ۲۲۰). افراط در سخاوت نیز به بذل و بخشش غیرمعقول و اسراف می‌انجامد که ناپسند است (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۳۳۵).

۳-۴. حسن ظن - خوش‌بینی

حسن ظن از صفات مطلوب در اسلام است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ت، ص ۱۴۹)؛ درحالی‌که تفریط در آن به سوءظن و بدبینی منتهی می‌شود که در قرآن مذموم است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ج ۲، ص ۵۵). افراط در حسن ظن نیز سهل‌انگاری است که منجر به فریب‌خوردگی می‌شود. انسان باید اعتدال را رعایت کند و نه آن‌قدر خوشبین باشد که به آسانی به همه اعتماد کند، و نه آن‌قدر بدبین که نتواند به کسی اعتماد کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ج ۲، ص ۶۷-۶۸). امیرالمؤمنین علیه‌السلام در نهج‌البلاغه می‌فرمایند: «در زمان صالح بودن جامعه نباید سوءظن داشت، ولی در محیط فاسد، حسن ظن می‌تواند موجب فریب شود» (نهج‌البلاغه، قصار الحکم، ش ۱۱۴؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ج ۲، ص ۵۹).

۳-۵. حلم - بردباری

حلم و بردباری از ویژگی‌های مهمی هستند که انسان را از خسران روز قیامت نجات می‌دهند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۲، ص ۲۷۰). حلم به معنای کنترل نفس و جلوگیری از خشم است و از صفات پسندیده به‌شمار می‌رود. تفریط در حلم به غضب منتهی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۲، ص ۲۷۰). این فضیلت اخلاقی از کمالات نفسانی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۲، ص ۲۷۲). حلم زمانی مطلوب است که در مسیر عبودیت باشد، اما اگر باعث تضییع حقوق الهی شود، پذیرفته نیست (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۱۹۴). افراط در حلم موجب وارفتگی می‌شود که منجر به بی‌توجهی به انحرافات جامعه و فساد آن می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ت، ص ۴۰۴).

۳-۶. حیا

حیا در روان‌شناسی به‌عنوان یکی از انفعالات روانی معرفی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۹۲) و در فرهنگ اسلامی از ارزش‌های مهم و یکی از مؤثرترین اخلاق‌ها به‌شمار می‌رود؛ زیرا مانع انجام کارهای زشت می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۳۰۲). حیا به معنای ناراحتی از آشکار شدن زشتی‌هاست (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۹۳) و حیا از گناه نسبت به مردم یا خداوند مطلوب است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۹۲). حیا باید به دور از افراط و تفریط باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۹۴). خجالت کشیدن از برخی عیوب به‌عنوان نقص تلقی می‌شود و افراط در آن مذموم است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۹۵). در مقابل، مقاومت در برابر غریزه حیا باعث ایجاد بی‌حیایی و رذیلت بی‌شرمی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ت، ص ۲۹۵).

۳-۷. دلسوزی (رأفت، مهربانی، ترحم، عطوفت)

در اسلام، رأفت، عطوفت و دلسوزی نسبت به دیگران صفاتی ممدوح هستند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۶۰). این صفات زمانی ارزش دارند که برای خداوند باشند، اما حتی اگر شخص ایمان نداشته باشد، این ویژگی‌ها همچنان نوعی ارزش دارند و ممکن است فرد را به ایمان نزدیک کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۲۹۳). عواطف در اسلام ارزش مطلق ندارند و باید کنترل شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۲۹۳). محبت و رأفت نسبت به دشمنانی که مسیر غیرخدا را انتخاب کرده‌اند، افراطی محسوب می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۳۰۵). قرآن در مواردی مؤمنان را از اظهار محبت به دشمنان خدا برحذر داشته و به برخورد جدی با آنها ترغیب می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۲، ص ۲۹۴). تفریط در عطوفت نیز به بی‌رحمی منجر می‌شود که ارزشی منفی دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۲ پ، ج ۱، ص ۱۷۶).

۳-۸. راست‌گویی - صداقت

صداقت یکی از فضایل اخلاقی است که به معنای مطابقت عقیده، قول و عمل است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ،

ج ۱، ص ۱۰۸). در بسیاری از آیات قرآن، صداقت به عنوان صفتی مفید برای رستگاری در قیامت معرفی شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۳۳۰). کذب و دروغ‌گویی تفریط در صداقت است و از رذایل اخلاقی به شمار می‌آید (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۱۷۰). همچنین راست‌گویی در صورت افراط ممکن است ناپسند باشد، به‌ویژه اگر موجب فساد شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ پ، ص ۴۵۴).

۹-۳. عفت - پاک‌دامنی

عفت یکی از ارزش‌ها و فضایل اخلاقی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۱، ص ۱۰۸) و از شرایط مهم برای رسیدن به فلاح و رستگاری، پاک‌دامنی و عفت‌ورزی است که در آیات و روایات تأکید شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۷۱). انسان می‌تواند تمایل به لذت‌های حیوانی را کنترل کند که میل به ارزش‌های متعالی مانند عفت در او وجود داشته باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ ب، ص ۱۴۶-۱۴۷). عفاف نه تنها مهم‌ترین راهکار حفظ کرامت و شخصیت انسانی است، بلکه یک ضرورت اجتماعی برای جلوگیری از آلودگی جامعه می‌باشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ الف، ص ۱۰۵). تفریط در عفت باعث هرزگی و بی‌بندوباری، و افراط در آن منجر به خمودی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ح، ص ۱۲۷).

۱۰-۳. گشاده‌رویی

گشاده‌رویی یکی از ویژگی‌های مؤمن است که امام صادق (ع) آن را زمینه‌ساز بهشتی شدن معرفی کرده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ الف، ص ۱۸۹). طبق روایات، مؤمن دارای چهره‌ای بشاش و خندان است و اندوه خود را در دل پنهان می‌دارد. این خوش‌رویی و لبخند به معنی قهقهه نیست؛ زیرا خندیدن زیاد با غفلت از یاد خدا و آخرت همراه است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۱، ص ۳۲۲). همچنین ترش‌رویی و عبوس بودن نیز ناپسند است و زیان‌های معنوی و اخلاقی به دنبال دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۲۲۴).

۱۱-۳. مدارا - رفق

یکی از ویژگی‌هایی که انسان را از زیان روز قیامت نجات می‌دهد، نرمش و مدارا با مردم است. مدارا به معنای نرمی، ملاطفت در رفتار و حسن معاشرت با دیگران است و در موارد استثنایی مطلوب است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۲، ص ۲۷۸). این صفت گاهی با مدهانه اشتباه می‌شود که نوعی افراط در مداراست و شامل سازش با منحرفان و مخالفان حق می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۲، ص ۲۸۱). مدارا باید در موارد ظنی و مشکوک به کار رود، نه در امور قطعی اسلام که جایی برای مدارا ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۹ ب، ص ۴۰). از سوی دیگر، افراط در مدارا موجب قساوت و تندخویی می‌شود که ویژگی‌های اخلاقی منفی محسوب شده و در قرآن مذمت شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ذ، ص ۲۴).

۱۲-۳. وفاداری

وفا به عهد از اصول عقلانی است که ارزش آن بدون نیاز به راهنمایی شرع، قابل درک است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ پ، ص ۳۵۹). در قرآن نیز وفای به عهد به عنوان یکی از مصادیق نیات نیک و شرط فلاح و رستگاری مطرح شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۱۰۱). ادای امانت یکی از مصادیق مهم وفای به عهد است که در میان ملل مختلف ارزشمند شمرده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ پ، ص ۱۰۶). این اصل هیچ استثنایی ندارد و باید همیشه رعایت شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ۲، ص ۱۵۸). بی‌وفایی و خیانت در امانت، تفریط در این فضیلت هستند که از مصادیق ظلم و فساد به شمار می‌روند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب، ج ۳، ص ۱۸۹). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به ابوذر هشدار داده‌اند که اولین صفتی که از این امت برداشته می‌شود، امانت‌داری است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ پ، ج ۱، ص ۱۸۵). البته وفاداری بیش از حد، در صورت نقض عهد دشمن، ممکن است به سوءاستفاده از آن منجر شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ج، ۲، ص ۱۵۸).

جمع‌بندی دیدگاه علامه مصباح یزدی و جدول متناظر با دیدگاه ایشان

با توجه به نظر علامه مصباح یزدی راجع به پذیرفتنی‌تر بودن الگوی طبقه‌بندی فضایل اخلاقی به تناسب تنوع متعلقات اوصاف اخلاقی، فضایل جمع‌آوری شده با توجه به نظر کارشناسان در سه محور اخلاق الهی، فردی و اجتماعی طبقه‌بندی شدند. همچنین با توجه به ملاک فضیلت (روح عبودیت) از دیدگاه ایشان و البته آماره و نشانه بودن حد وسط برای فضیلت اخلاقی، تمامی حدود افراط و تفریط که در کتب منتسب به علامه مصباح یزدی به آنها اشاره شد در جدول ذیل گنجانده شد (نکته: برخی فضایل برایشان حد افراط یا تفریط متصور نیست که در این صورت از عبارت «وجود ندارد» استفاده شد. همچنین فضایی که برایشان حد افراط یا تفریط وجود دارد، ولی محقق در کتب علامه مصباح یزدی به آن دست پیدا نکرد، با عبارت «موردی یافت نشد» مشخص شده‌اند).

جدول ۲: طبقه‌بندی فضایل اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه مصباح یزدی به همراه حدود افراط و تفریط

متعلق فضیلت اخلاقی	حد افراطی	فضیلت اخلاقی	حد تفریطی
اخلاق الهی	موردی یافت نشد	اخلاص	ریا
	وجود ندارد	ایمان – یقین	کفر – شک
	تنبلی – تن‌آسایی	اعتماد به خدا، توکل	سخت‌کوشی حریصانه
	وسواس دینی/رهبانیت	تقوا	بی‌پروایی در برابر گناه
	تذلل (در برابر غیرخداوند)	تواضع، خشوع، خضوع، فروتنی	تکبر
	موردی یافت نشد	تسلیم	هواپرستی
	موردی یافت نشد	حب خدا	بغض خدا
	تملق و چاپلوسی (نسبت به غیرخدا)	حق‌شناسی، شکرگزاری	ناسپاسی
	ترسویی (خوف بیش از رجا)	خوف، خشیت	خوف کمتر از رجا
	وجود ندارد	ذکر، توجه، التفات	غفلت (از یاد و توجه)
	موردی یافت نشد	رضایت	نارضایتی

موردی یافت نشد	آرامش، طمأنینه، سکینه	اضطراب، دل‌خالی شدن، دلهره
خیال‌پردازی، امید به غیرخدا	امید، رجا	یأس، ناامیدی
وجود ندارد	تفکر – خردورزی	غفلت (از تفکر و اندیشه)
عُجب، خودپسندی	اعتماد به نفس، خودباوری	وابستگی
موردی یافت نشد	استقامت، ثبات، پایداری	سستی، رخوت
استبداد رأی	استقلال رأی	تلقین‌پذیری
انضباط روشنفکرمانه	نظم و انضباط	بی‌نظمی
بلندپروازی – خیال‌پردازی	بلندهمتی	دونهمتی
کنج‌کاری و تجسس (در زندگی دیگران)	حق‌جویی	نفاق
موردی یافت نشد	حسابگری، حسن تدبیر	بی‌مبالایی
افسردگی، دل‌مردگی	حزن	سرمستی
تن به ذلت سپردن	صبر، خوشتن‌داری	اهل جزع و فزع – بی‌صبری
موردی یافت نشد	دوراندیشی، آینده‌نگری	سطحی‌نگری
رهبانیت	زهد	دنیاگرایی
سرمستی	سرزندگی	دل‌مردگی
تهوّر	شجاعت	جُبْن
تعصب جاهلی	غیرت	تساهل و تسامح
خساست	قناعت	ولخرجی

اخلاق فردی

تبرّج	آراستگی	ژولیدگی
وفاداری در صورت نقض عهد دشمن	وفاداری	بی‌وفایی، خیانت
موردی یافت نشد	انصاف	تعصب
اسراف	بخشندگی، سخاوت	بخل - شُح
هرزگی - بی‌بندوباری	عفت، پاک‌دامنی	خمودگی
دریدگی - بی‌شرمی	حیا	خیجالت
مداهنه	مدارا، رفق	قساوت - تندخویی
وارفتگی	حلم، بردباری	غضب (پرخاشگری)
سهل‌انگاری	حسن ظن، خوش‌بینی	سوءظن، بدبینی
دلسوزی نسبت به دشمن عنود	دلسوزی (رأفت، مهربانی، ترحم، عطفوت)	بی‌رحمی
راست‌گویی فتنه‌انگیز	راست‌گویی، صداقت	دروغ‌گویی
دائم‌الضحک	گشاده‌رویی	ترش‌رویی، عبوس بودن

نتیجه‌گیری نهایی

این پژوهش با هدف شناسایی و طبقه‌بندی فضایل اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه محمدتقی مصباح یزدی انجام شد تا چارچوبی روشن و بومی از اخلاق اسلامی ارائه کند. نتایج نشان داد که در نظام فکری ایشان، فضیلت اخلاقی صرفاً یک ویژگی رفتاری یا روانی نیست، بلکه مرتبه‌ای از رشد انسان در مسیر عبودیت و قرب الهی است. در این نگاه، ارزش هر صفت اخلاقی به میزان ارتباط آن با هدف نهایی آفرینش، یعنی کمال و رضای الهی بستگی دارد. بر این اساس، معیار تشخیص فضیلت نه لذت، نه سود اجتماعی، بلکه میزان تأثیر آن در جهت‌دهی انسان به سوی خداوند است. تحلیل آثار علامه مصباح یزدی نشان داد که فضایل اخلاقی در سه محور الهی، فردی و اجتماعی قابل تقسیم‌اند و این سه حوزه در ارتباطی متقابل و پویا با یکدیگر قرار دارند. اخلاق الهی رابطه‌ی انسان با خدا را سامان می‌دهد، اخلاق فردی به تهذیب درونی و اصلاح نیت می‌پردازد، و اخلاق اجتماعی ناظر به رفتار انسان در جامعه است. چنین تقسیم‌بندی‌ای بیانگر نگاه نظام‌مند ایشان به اخلاق است؛ نگاهی که ریشه در مبانی فلسفی و معرفتی دارد و اخلاق را نه مجموعه‌ای از توصیه‌ها، بلکه نظامی هماهنگ از صفات و رفتارها می‌داند.

در این پژوهش، پس از استخراج ۴۳ صفت از آثار علامه مصباح یزدی، ۴۱ صفت بر اساس شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) تأیید شد. بررسی‌ها نشان داد که روح مشترک میان تمام فضایل در اندیشه ایشان، «عبودیت» است. در واقع، فضیلت زمانی معنا دارد که از ایمان، معرفت و محبت الهی سرچشمه گیرد. از این رو فضایی مانند تقوا، اخلاص، توکل، تسلیم و زهد که در نظریه‌های روان‌شناسی مثبت جایگاه پررنگی ندارند، در نظام اخلاقی اسلامی اهمیت بنیادی دارند. تفاوت اساسی دیدگاه علامه مصباح یزدی با نظریه‌های غربی در همین نکته نهفته است که او انسان را موجودی الهی و هدفمند می‌بیند، نه صرفاً عامل لذت یا رفاه روانی.

یکی دیگر از یافته‌های مهم پژوهش، تأکید بر «حد وسط» در هر فضیلت است؛ یعنی هر صفت اخلاقی اگر از اندازه طبیعی خود خارج شود، به ردیلت تبدیل می‌شود. این نکته نشان می‌دهد که نظام اخلاقی علامه مصباح یزدی دارای انسجام درونی و قابلیت کاربرد تربیتی است. توجه به حدود افراط و تفریط در رفتار، می‌تواند در تربیت اخلاقی و پرورش شخصیت متعادل مؤثر باشد و الگویی علمی برای طراحی برنامه‌های آموزشی در حوزه اخلاق اسلامی فراهم آورد.

از نظر کاربردی، نتایج این تحقیق می‌تواند مبنایی برای تدوین الگوهای آموزشی و تربیتی در نظام آموزش و پرورش و مشاوره اسلامی باشد. استخراج فضایل از متون دینی و تأیید روایی آنها با نظر متخصصان علوم اسلامی و روان‌شناسی، نشان می‌دهد که پیوند میان معارف دینی و علوم انسانی جدید امکان‌پذیر است، به شرط آنکه اصول و مبانی معرفتی اسلام در تحلیل مفاهیم حفظ شود. بر اساس یافته‌های این پژوهش، بازشناسی نظام اخلاقی متفکرانی مانند علامه مصباح یزدی می‌تواند خلأ نظری و فرهنگی موجود در حوزه روان‌شناسی مثبت را تا حدی برطرف کند و زمینه شکل‌گیری رویکردی بومی و انسان‌شناسانه را در مطالعات اخلاقی فراهم سازد.

به‌طور کلی، نتایج این تحقیق بیانگر آن است که پرورش فضایل اخلاقی در جامعه اسلامی باید بر پیوند میان اخلاق، ایمان و معرفت استوار باشد. هرگونه آموزش یا ترویج اخلاق، اگر از ریشه الهی خود جدا شود، به سطحی از رفتارگرایی و توصیه‌های سطحی فروکاسته می‌شود. در مقابل، اخلاقی که بر مبنای توحید و عبودیت بنا شود، می‌تواند به شکل‌گیری انسان متوازن، آرام و مسئول در برابر خدا و جامعه بینجامد. این دیدگاه، اخلاق را از سطح فردی فراتر می‌برد و آن را به نظامی جامع برای رشد انسان در تمام ابعاد زندگی تبدیل می‌کند.

پیشنهادهای تحقیق

– شناسایی و طبقه‌بندی فضایل اخلاقی بر اساس دیدگاه دیگر متفکران اسلامی.

– مقایسه طبقه‌بندی حاضر یا دیگر طبقه‌بندی‌ها با دیدگاه فلاسفه و روان‌شناسان خارجی.

– ساخت مقیاس برای هریک از فضایل اخلاقی.

– ساخت بسته آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام برای هریک از فضایل اخلاقی.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

اسماعیلی، مریم و یزدانی، محمد (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی فضایل اخلاقی شش گانه در روان‌شناسی مثبت و نهج البلاغه. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۱ (۲۰)، ۱۴۹.

بدری، بهاره (۱۳۹۰). *شناسایی و تبیین مؤلفه‌های روان‌شناسی مثبت در بوستان و گلستان سعدی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.

پترسون، کریستوفر و سلیگمن، مارتین. ای. پی. (۲۰۰۴). *فضایل و توانمندی‌های شخصیت*. ترجمه کوروش نامداری، مهدی آیتی، گلی‌تا امساک، مهسا موحد ابطحی. اصفهان: یارمانا.

پیرانی، منصور (۱۳۹۲). نگاهی به شعر حافظ با رویکرد روان‌شناسی مثبت‌نگر مارتین سلیگمن. *همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*.

تبیك، محمدتقی، قربانی، نیما و رضازاده، سیدمحمدرضا (۱۳۹۲). رابطه انگیزش دینی و خودشناسی با فضایل اخلاقی. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۷ (۱۲)، ۱۳۵-۱۴۸.

جان‌گذاز، رباب (۱۳۹۰). *معناشناسی فضایل و ردائیل از دیدگاه علامه محمدتقی جعفری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه قم. دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

حسینی مطلق، سیدمرتضی و میردريکوندی، رحیم (۱۳۹۷). ویژگی‌های زندگی مطلوب در روان‌شناسی مثبت و مقایسه آن با زندگی مطلوب در منابع اسلامی. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۸ (۳)، ۲۷-۴۰.

حقانی زنجانی، حسین (۱۳۷۷). تعریف فضیلت و سعادت و طبقه‌بندی فضائل و ردائیل از دیدگاه ارسطو. *درس‌هایی از مکتب اسلام*، ۳۸ (۶)، ۱۹-۲۴.

حمزه‌پور، محمدجواد، میردريکوندی، رحیم و بنیانی، محمدرضا (۱۴۰۲). ملاک فضیلت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه مصباح یزدی. *معرفت اخلاقی*، ۱۴ (۳۳)، ۴۵-۵۸.

خانجانی، محمد (۱۳۹۶). اثربخشی روان‌درمانی مثبت‌نگر بر رضایت از زندگی، خوش‌بینی و عواطف مثبت در دانشجویان. *مطالعات روان‌شناسی بالینی*، ۷ (۲۷)، ۱۳۷-۱۵۹.

دانابی‌فرد، حسن، باقری‌کنی، مصباح‌الهدی و حجازی‌فر، سعید (۱۳۹۴). *شناسایی مؤلفه‌های سازمان‌های فضیلت‌محور و چهادی*. مدیریت اسلامی، ۲۳ (۴)، ۴۵-۷۱.

رستمی، زهرا (۱۳۹۳). *فضایل چهارگانه اخلاقی از دیدگاه ابن‌میثم بحرانی و علامه طباطبائی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

رسولی‌پور، ریحانه (۱۳۹۸). *فضایل و ردائیل اخلاقی در دفتر پنجم مثنوی معنوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بیرجند. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

رشیدی، زهرا (۱۴۰۰). تدوین بسته آموزشی فضایل شخصیتی و توانمندی‌های منشی بر اساس منابع اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد. دانشکده علوم اداری و اقتصادی.

رعنائی‌پور، محمد (۱۳۹۱). بررسی فضایل اخلاقی از دیدگاه ارسطو و دلالت‌های تربیتی آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید چمران اهواز. دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۸۴). مکارم الاخلاق. تحقیق: محمدحسین اعلی. قم: مؤسسه الأعلی للمطبوعات.
فتحی آشتیانی، علی، محمدی، بهاره و فتحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). *آزمون‌های روان‌شناختی*. تهران: بعثت.
قادری، فرزاد، کجیاف، محمدباقر و شکرالهی، مژگان (۱۳۹۶). الگوی ساختاری روابط فضیلت‌های شخصیتی، اصالت شخصیت و اقدام برای رشد شخصی با کسب خرد در دانشجویان. *پژوهش در سلامت روان‌شناختی*.

قضاوی، احمد (۱۴۰۰). *طبقه‌بندی فضایل و توانمندی‌های شخصیت در قرآن کریم و بررسی تطبیقی آن با طبقه‌بندی فضایل و توانمندی‌های شخصیت در روان‌شناسی مثبت (CSV)*. پایان‌نامه دکتری. دانشگاه فردوسی مشهد. دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲ الف). *آذرخشی دیگر از آسمان کربلا*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲ ب). *بر درگاه دوست*. تحقیق و نگارش: عباس قاسمیان. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲ پ). *کاوش‌ها و چالش‌ها*. ج ۱. تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲ پ). *کاوش‌ها و چالش‌ها*. ج ۲. تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳ ب). *جنگ و جهاد در قرآن*. تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳ پ). *به سوی تو*. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴ الف). *یاد او*. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴ ت). *راهیان کوی دوست*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴ ث). *به سوی خودسازی*. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶ الف). *خودشناسی برای خودسازی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷ الف). *زینهار از تکبر*. تحقیق و نگارش: محسن سبزواری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷ ب). *تہاجم فرهنگی*. تحقیق و نگارش: عبدالجواد ابراهیمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷ پ). *نگاهی گذرا به بسیج و بسیجی*. تحقیق و نگارش: حسین ارجینی و علیرضا تاجیک. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸ ب). *پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی*. تحقیق و نگارش: غلامرضا متقی‌فر. قم: مؤسسه آموزشی

و پژوهشی امام خمینی (ع).
 مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸ پ). *رستگاران*. تحقیق و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸ ت). *پیام مولا از بستر شهادت*. تحقیق و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ الف). *جامی از زلال کوثر*. تحقیق و نگارش: محمدباقر حیدری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ ب). *سیری در ساحل*. تحقیق و نگارش: علی احمدی‌خواه. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ پ). *تماشای فرزانه‌گی و فروزنده‌گی*. تحقیق و نگارش: غلامرضا گلی‌زواره. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ ت). *قرآن در آیین نهج‌البلاغه*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ ث). *عبرت‌های خرداد*. تحقیق و نگارش: علیرضا تاجیک و سیدحسین شفیعی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ الف). *به‌سوی او*. تحقیق و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ب). *در جست‌وجوی عرفان اسلامی*. تحقیق و نگارش: محمدمهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ پ). *انسان‌سازی در قرآن*. تحقیق و نگارش: محمود فتحعلی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ت). *جامعه و تاریخ از نگاه قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ث). *آیین پرواز*. تحقیق و نگارش: جواد محدثی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ج). *پند جاوید*. ج ۱. تحقیق و نگارش: علی زینتی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ج). *پند جاوید*. ج ۲. تحقیق و نگارش: علی زینتی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ الف). *معارف قرآن ۳۱: خدائشناسی، کیهان‌شناسی، انسان‌شناسی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ ب). *اخلاق در قرآن*. ج ۱. تحقیق و نگارش: محمدحسین اسکندری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ ب). *اخلاق در قرآن*. ج ۲. تحقیق و نگارش: محمدحسین اسکندری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ ب). *اخلاق در قرآن*. ج ۳. تحقیق و نگارش: محمدحسین اسکندری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱پ)، ره‌توشه، ج. ۱. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
 مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱پ)، ره‌توشه، ج. ۲. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
 مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ت). *پندهای امام صادق علیه‌السلام به ره‌جویان صادق*. تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ث). *عروج تا بی‌نهایت*. تحقیق و نگارش: محمدرضا غیائی کرمانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ج). *طوفان فتنه و کشتی بصیرت*. تحقیق و نگارش: غلامعلی عزیزی کیا. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱چ). *حقوق و سیاست در قرآن*. تحقیق و نگارش: شهید محمد شهرابی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ح). *بهترین‌ها و بدترین‌ها از دیدگاه نهج‌البلاغه*. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱خ). *نظریه سیاسی اسلام*، ج. ۱. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
 مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱خ). *نظریه سیاسی اسلام*، ج. ۲. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ذ). *پندهای الهی*. تحقیق و نگارش: کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ر). *نظریه حقوقی اسلام*. تحقیق و نگارش: محمد مهدی نادری قمی و محمد مهدی کریمی‌نیا. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ژ). *آفتاب مطهر: تدوین و نگارش: غلامرضا گل‌زواره*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

مظاهری کچی‌ئی، مرضیه (۱۳۹۸). *مقایسه تربیت اخلاقی از منظر امام خمینی رحمته‌الله و فیض کاشانی و ارائه الگوی مفهومی مناسب در جهت شکوفاسازی و تثبیت فضایل اخلاقی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور اراک.

مقصودی مدیح، سمیرا و حسین‌ثابت، فریده (۱۳۹۵). *اثربخشی آموزش صبر بر سه فضیلت شجاعت، عدالت، میانه‌روی*. *روان‌شناسی و دین*، ۳۵، ۸۸-۶۹.

نائل صالحی، محبوبه (۱۳۹۱). *کار تطبیقی بین بررسی فضایل اساسی انسان در روان‌شناسی مثبت و مقایسه آن با سعادتی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.

نادی، الهام (۱۴۰۰). *طبقه‌بندی فضایل و کارکرد آن با تأکید بر دیدگاه دیوید هیوم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه اصفهان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

Dahlsgaard, K., Peterson, C. & Seligman, M. E. (2005). Shared virtue: The convergence of valued human strengths across culture and history. *Review of general psychology*, 9(3), 203-213.

- Haslam, N., Bastian, B. & Bissett, M. (2004). Essentialist beliefs about personality and their implications. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(12), 1661-1673.
- Park, N., Peterson, C. & Seligman, M. E. (2004). Strengths of character and well-being. *Journal of social and Clinical Psychology*, 23(5), 603-619.
- Peterson, C. & Seligman, M. E. P. (2004). Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification.
- Rao, M. & Donaldson, S. I. (2015). Expanding opportunities for diversity in positive psychology: An examination of gender, race, and ethnicity. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 56(3), 271-282.
- Seligman, M. (2002). *Authentic Happiness*. New York: Free Press.
- Seligman, M. E. P. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55, 5-14.
- Sheldon, K. M. & King, L. (2001). *Why positive psychology is necessary*. American psychologist.
- Snow, N. E. (2019). Positive psychology, the classification of character strengths and virtues, and issues of measurement. *The Journal of Positive Psychology*, 14(1), 20-31.
- Yearley, L. H. (1990). *Mencius and Aquinas: Theories of virtue and conceptions of courage*. Albany: State University of New York Press